

17e Constandselezing 17 september 2004 Jan G.A. ten Bokkel Gidsen en Genieën

Ik ben vereerd door de uitnodiging van prof. Tielman en het bestuur van het Humanistisch Archief om dit jaar de Constandselezing te mogen houden. Om in dit gezelschap mijn boek (1) te mogen toelichten is een voorrecht. Dit is immers het gezelschap waar het eigenlijk voor bedoeld is, het hol van de leeuw als het ware. In de toelichting op die uitnodiging werd mij echter gezegd: "U bent een groot kenner van het vrijdenken en van de vrijdenkersvereniging De Dageraad". Ik wil dit punt toch wel recht zetten zodat U niet de indruk houdt, dat ik een in het vak vergrijsde filosoof-geschiedschrijver ben. Ik ben pas in 1992, na mijn zakelijke carrière geschiedenis gaan studeren en ben als historicus dus een jonkie vergeleken met velen uwer.

Na het doctoraal geschiedenis rijpte in overleg met mijn copromotor Bert Altena het plan om een proefschrift te schrijven over De Dageraad. Hij vond dat ik daarvoor enkele bruikbare kwalificaties had.

In de eerste plaats was ik gefascineerd door het leven en denken van Allard Pierson, wellicht de best gedocumenteerde van zijn geloof afgefallen dominee van de negentiende eeuw. Mijn aandacht werd op Allard gevestigd bij het schrijven van een scriptie over diens broer Nicolaas, die minister van financieën en minister president is geweest. Uit filosofisch oogpunt was Allard echter interessanter dan zijn jongere broer.

Verder is mijn grootvader (eveneens een afvallige, maar dan van het christelijk gereformeerde geloof) secretaris van de Vereniging De Dageraad geweest en ruim tien jaar redacteur van het tijdschrift van die naam. Mijn grootvader was vanaf de oprichting een steunpilaar van de SDAP en hij sloot zich tien jaar later aan bij de vrijmetselarij.

Het leek bovendien een voordeel, dat ik de eerste onderzoeker van De Dageraad zou zijn die ook vrijmetselaar was. De Dageraad werd immers opgericht door een vrijmetselaarsloge,

Post Nubila Lux genaamd. Het raakvlak tussen vrijdenken en vrijmetselen, de parallellen tussen beide, de literatuur en de archieven, waren volgens Altena voor een niet - vrijmetselaar moeilijker te doorgronden, hoewel aan de geheimzinnigheid van weleer al lang een eind is gekomen.

In 1855 werd De Dageraad gesticht als tijdschrift en in 1856 als een vereniging van vrijdenkers. Er is enig verband tussen deze data en die van het jaar 1848, toen overal in Europa de revolutie uitbrak en Nederland zonder slag of stoot een liberale grondwet kreeg. De formele gelijkheid van alle kerkgenootschappen werd hier toen vastgelegd, en ook werd duidelijk dat als je geen geloof aanhing niemand je meer een strobreed in de weg kon leggen. Oude gewoontes zijn echter taai, en er bleven in de praktijk veel misstanden hangen, die nog aan een grote schoonmaak toe waren. Met name de strikte scheiding van kerk en staat lag de vereniging De Dageraad en het tijdschrift van die zelfde naam nauw aan het hart. Zij beschouwden deze schoonmaak als hun werkterrein.

De titel van mijn boek is Gidsen en genieën. Genieën, daarvan zaten er weinig in De Dageraad. Bedoeld zijn hier de werkelijk baanbrekende denkers. In Nederland waren dat rond het midden van de negentiende eeuw bijvoorbeeld Multatuli, Moleschott, Allard Pierson, Scholten, Van Vloten, Opzoomer, Kuenen, en Busken Huët. De leden en auteurs van De Dageraad zagen zich zelf als de gidsen, die het gedachtegoed van genoemde genieën moesten omzetten in voor iedereen begrijpelijke taal teneinde hun medeleden in te kunnen voeren in die nieuwe ideeënwereld. Er vond op die manier een popularisering plaats van het vrije denken naar sociale lagen, die daar tot dan toe nog niet aan toe waren gekomen.

Aan de wieg van De Dageraad stond de vrijmetselarij. Het tijdschrift werd opgericht door

een tiental leden van de Amsterdamse vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux op initiatief van één hunner, de gouvernementsarts en ontdekkingsreiziger Franz Junghuhn. Deze bracht voor de Nederlands-indische regering het eiland Java in kaart. Tijdens zijn lange tochten ontwikkelde hij zijn z.g. natuurlijke godsdienst, een vorm van deïsme die sterk gekant was tegen de zending en de missie en tegen iedere formele kerkelijke organisatie. Wat het woord deïsme betekent komt straks nog ter sprake.

Het was onwaarschijnlijk, dat Junghuhn zijn goed uitgewerkte ideeën in eenzaamheid bovenop zijn afgelegen bergtoppen had kunnen bedenken. Zijn ideeën wortelden naar mijn mening in belangrijke mate in het z.g. modernisme, een vrijzinnige denkwijze binnen de N. H. kerk. De moderne theologen trachtten de grote kloof tussen de inhoud van de bijbel met haar vele ongeloofwaardige wonderen en verouderde geologische uitspraken en de moderne wetenschappelijke inzichten te verenigen. Daarbij baseerden zij zich op het positivisme van Comte, een wetenschapsleer, die uitsluitend afging op positieve, empirische waarnemingen en geen ruimte wilde laten voor speculatieve beschouwingen, openbaringen of spirituele invloeden. Literatuur betreffende het modernisme en het positivisme was in Nederland al ruimschoots voorhanden en kon vanuit Nederlands Indië eenvoudig worden besteld. Junghuhn sloot zich pas in 1853, na zijn terugkeer in Nederland bij de vrijmetselarij aan. De vrijmetselarij is een wereldomspannende organisatie die in 1717, bij het begin van de Verlichting en vlak na de godsdiensttwisten in Engeland is ontstaan. Vrijmetselaars trachten volgens een bepaalde symbolische methode hun levensbeschouwing te zoeken. De vrijmetselarij biedt hun geen leer, geen dogma's,

geen inhoud anders dan een mooie en beproefde methode van zoeken van de individuele levensweg binnen de broederschap. In Nederland waren er in de negentiende eeuw circa vijfduizend vrijmetselaars en hun Grootmeester was de conservatieve en gelovige Prins Frederik, de tweede zoon van Koning Willem I.

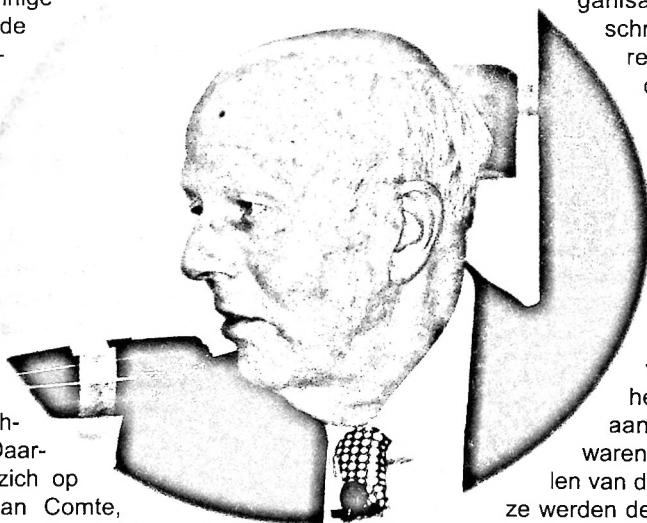
Junghuhn sloot zich aan bij een loge, Post Nubila Lux, die royaal over de schreef ging van The Old Charges, de grondwet van de vrijmetselarij. En daar, met tien andere maçonnieke broeders, gaf Junghuhn de stoot tot het ontstaan van een paramaçonnieke organisatie en van een tijdschrift, die zich niet beperken wil-

den tot innerlijke beschouwingen, maar zich fel trachtten te profileren in de maatschappij. Deze organisatie en het tijdschrift werden gedurende de eerste dertig jaar geleid door vrijmetselaren.

Met de loge Post Nubila Lux, waaraan de naam van Dr. Mozes Salomon Polak onverbrekkelijk is verbonden, was het een en ander aan de hand. Het waren destijds de rebellen van de vrijmetselarij en ze werden de eerste vijfender-

tig jaar van hun bestaan door de officiële Orde niet erkend. Zij hadden enkele vormfouten gemaakt bij het stichten van hun loge, maar inhoudelijk hadden ze zeer juiste kritiek op de bestaande loges. Hun werkwijze werd door vele tijdgenoten als superieur beschouwd, hetgeen tenslotte tot een volledige morele en intellectuele erkenning leidde. Pas in 1886 werd daartoe aan Post Nubila Lux de z.g. constitutiebrief gegeven door het hoogste orgaan der vrijmetselarij, het Groot Oosten.

Ik heb in mijn promotiestudie gezocht naar de sporen van die leiding door vrijmetselaren. Verdraagzaamheid en conflictbeheersing, die binnen de vrijmetselarij bewust beoefend worden, waren de belangrijkste maatstaven, die ik

daarvoor kon vinden.

Voor denkende mensen (zoals de vrijdenkers zich zelf graag beschouwden) lag er genoeg conflictstof in de negentiende eeuw. Niet alleen op godsdienstig en kerkelijk gebied maar ook in tal van maatschappelijke problemen. Het natuurkundig onderzoek nam een grote vlucht en ontdeed zich geleidelijk van een aantal knellende kerkelijke voorschriften en banden. Het socialisme kwam op, de schoolstrijd woedde in alle hevigheid, het algemeen kiesrecht werd een issue, de vrouwenbeweging kwam op gang, de nog verboden lijkverbranding kwam aan de orde, kritiek op het kolonialisme was overal te horen, de Nieuw Malthusiaanse Bond, later N.V.S.H. genoemd, begon af te rekenen met de victoriaanse seksuele moraal. Al deze onderwerpen vonden binnen de Dageraad belangstelling, en vaak kwamen de leiders van later opgerichte gespecialiseerde bewegingen uit de gelederen van de vrijdenkers. Bovenaan stonden echter in De Dageraad gedurende de eerste twintig jaar de antitheologie en het antikerikalisme, het verzet tegen de dogmatische kerkleer en de machtige kerkelijke organisatie.

Veel van hun problemen, die ik in mijn boek heb beschreven, zijn ook nu nog herkenbaar voor U en voor de hedendaagse vrijmetse-laars. Waar kwamen hun nieuwe leden vandaan, hoe kon men deze leden vasthouden, blijven boeien en in tolerantie met elkaar laten werken en denken?

De beginselverklaring van de huidige vereniging De Vrije Gedachte stelt, dat vrijdenken atheïstisch en humanistisch is. In de negentiende eeuw was het eerste helemaal geen uitgemaakte zaak. Atheïsme was toen als een proces, dat maar moeizaam op gang kwam in individuen en in enkele groepen van vrijdenkers. Om tot Uw huidige standpunt van atheïsme te komen hebben opeenvolgende generaties van vrijdenkers kleinere en grotere stappen moeten maken, die ik in mijn boek heb trachten te beschrijven. Lang hebben de begrippen atheïsme en agnosticisme zelfs naast elkaar bestaan, zonder een duidelijke scheidslijn, maar beiden beschouwd als een vorm van rationeel materialisme.

Onder de invloed van het succes van de natuurwetenschappen en van de historische en literaire bestudering van de bijbel groeide de twijfel aan de orthodoxe God van de joden,

de calvinisten en de katholieken. Ook begon een diepgaande studie betreffende de betrouwbaarheid van de evangeliën en de historiciteit van Jezus. In de eerste jaren na de oprichting was De Dageraad zeker nog niet ongelovig. De leden hingen een vrijzinnige vorm van religie aan, echter zonder enige kerkelijke inmenging. Deze religie was deïstisch, hetgeen betekent dat weliswaar het bestaan van een persoonlijke God als schepper werd erkend, maar dat deze God geen alles besturende, controlerende, belonende of bestraffende taak meer werd toegedacht. Ook ging men twifelen aan het zogenaamd door God geopenbaarde karakter van de bijbel, aan de vele wonderen, daarin vermeld, (het zogenaamde antisupranaturalisme) en aan de goddelijkheid van Jezus. Het bestaan van een hiernamaals (hel of hemel) en de onsterfelijkheid van de ziel, beide hoekstenen van het christendom, kwamen eveneens op de helling. Binnen acht jaar na oprichting van De Dageraad, in 1863, was de meerderheid van de leden van Post Nubila Lux en van De Dageraad tot het materialisme overgegaan dat veelal later tot atheïsme of het ietwat zachtere agnosticisme zou leiden.

Was de Dageraad in de negentiende eeuw humanistisch? Ik ben het woord maar sporadisch tegen gekomen, maar dat men de mens en zijn huidige leven op aarde centraal stelde was een feit. Men verwoordde dit door hem aan te sporen zelfstandig te zoeken naar het Ware, en te streven naar het Goede (de ethiek) en het Schone.

Met het wegvallen van de christelijke ideologie kwam er ruimte voor nieuwe idealen. Binnen de vereniging werd, zoals op zo veel plaatsen in Europa, de aanpak van de sociale kwestie daarvan de belangrijkste. De vroegste socialisten in Nederland vonden in De Dageraad al vanaf rond 1860 een plaats van samenkomst en een intellectueel centrum. De Dageraad heeft bij de ups en downs van het negentiende eeuwse socialisme meegeleefd en soms meegeleden. Een socialistische vereniging is De Dageraad echter nooit geworden, zoals door verschillende schrijvers wel is gesuggereerd. We moeten bovendien niet vergeten, dat tot het einde van de eeuw ook de jonge- of radicale liberalen zich bogen over de sociale kwestie en een aantal hunner was prominent in de Dageraad aanwezig.

Over een juiste balans tussen de agendapun-

ten van De Dageraad op godsdienstfilosofisch gebied en de politieke wensen van de socialisten in de vereniging is dikwijls hartig gesproken.

Gedurende de laatste twee decennia van de door mij beschreven periode werd het materialisme de leidende filosofie van De Dageraad en nam de antitheologie geleidelijk een tweede plaats in. Het proefschrift gaat uitvoerig in op die oude, maar in de negentiende eeuw vooral door natuurkundigen vernieuwde filosofie. Ook op het grote succes van het Darwinisme, dat in die jaren de wereld veroverde. De grootste Nederlandse kenner van het Darwinisme was bestuurslid en redactielid van De Dageraad.

In Nederland en Engeland heeft de reguliere vrijmetselarij zich afzijdig gehouden van antikerikale en antitheologische manifestaties en dus ook van contact met vrijdenkersorganisaties. In de zuidelijke Europese landen ontstonden echter zeer veel vrijdenkersverenigingen, dikwijls op initiatief van de vrijmetselaarslogen. De aanleiding daartoe hing steeds nauw samen met de provocatie, die uitging van de dominante positie van de kerk in de betreffende landen. De vrijmetselarij heeft in Frankrijk, België, Spanje en Italië bijzonder fel en vaak succesvol gereageerd tegen de R.K. kerk en gestreefd de katholieke dominantie van de landelijke politiek te beknotten. De vrijmetselarij werkte dan dikwijls samen met vrijdenkers, vaak in door hen opgerichte verenigingen, die met hun grotere aantal leden ook fysieke kracht bij konden zetten aan de discussie. Enkele hoofdlijnen van de ontwikkeling in Frankrijk, Duitsland en Engeland maken deel uit van het boek.

'Waarom werd iemand vrijdenker?' Mijn boek geeft een aantal voorbeelden. Zo was mijn grootvader Ten Bokkel de zoon van een van de eerste Christelijk-gereformeerde dominees (de afscheiding van 1834) in ons land. Al op twaalfjarige leeftijd moest hij drie maal per dag

op zondag het orgel bespelen. Vijf van zijn broers en zusters overleden op de tochtige pastorie aan TBC, op zijn achttiende jaar overleed ook zijn moeder aan die ziekte. Hij had toen net eindexamen gedaan en wilde gaan studeren. Omdat hij van mijn overgrootvader alleen maar theologie mocht gaan studeren en dan wel in Kampen, sloeg hij geheel de tegengestelde weg in. Hij verliet het ouderlijk huis, ging in opleiding bij de belastingdienst, was tien jaar lang secretaris van de vereniging De Dageraad en redacteur van het tijdschrift van die naam. Hij schreef bovendien de succesvolle brochure 'Dominee, Pastoor of Rabbi', die berucht werd in kerkelijke kringen en een voor die tijd ongehoorde oplage van 60 000 bereikte. Van hem en van een aantal andere voor mannen van de vrijdenkerij worden in mijn boek korte levensschetsen gegeven en aangestipt, waarom zij afvielen van het geloof.

Een sociologisch onderzoek naar de maatschappelijke positie van de leden van De Dageraad toont aan, dat er gedurende de eerste veertig jaar een lichte stijging van het sociaal niveau plaats vond, waarbij vooral het aantal beoefenaren van exacte vakken, zoals artsen, apothekers, dierenartsen en leraren toenam.

U krijgt in mijn boek een beeld van een groep landgenoten van bescheiden maatschappelijke positie, die het élitaire discours van de hooggeleerde en de zeer eerwaarde experts trachtte uit te leggen aan veel bredere sociale lagen van de bevolking, dan waar het oorspronkelijk voor bedoeld was. Daarmee kwamen alle -ismen en idealen van de negentiende eeuw aan de orde, die veelal nu, honderd en vijftig jaar later nog steeds actueel zijn.

(1) Jan G.A. ten Bokkel, Gidsen en Genieën, De Dageraad en het vrije denken in Nederland

